

УДК 331(477)

DOI 10.32755/sjeducation.2021.02.035

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА – ЗАПОРУКА СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Гончаренко Оксана Григорівна, доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економіки та соціальних дисциплін,

*Академія Державної пенітенціарної служби
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)*

ORCID: 0000-0003-1101-6019

Досягнення певного рівня економічного розвитку суспільства є одним з головних пріоритетів державної економічної політики та запорукою зміцнення її економічного потенціалу. У статті досліджено, що загрозливий характер деформацій у соціальній сфері потребує запровадження моніторингу соціальних індикаторів, що дозволить адекватно реагувати на небезпечні соціальні явища та розробляти заходи щодо їх подолання. Доведено, що соціально-демографічна компонента економічної безпеки характеризує спроможність держави забезпечити гідний і якісний рівень життя населення, сприятливі умови розвитку людського капіталу та рівня забезпеченості трудовими ресурсами, що забезпечують її сталий розвиток. Встановлено, що причинами бідності є низькі доходи, недосконале трудове законодавство, неефективна соціальна політика держави та соціальна незахищеність, а загрози соціальній безпеці становить трудова міграція. За різними джерелами за межами країни проживає від трьох до п'яти мільйонів її громадян. Оцінка статистичних даних показує, що зайнятість працездатного населення в країні не захищає родини від бідності, і 93,5 % бідних – це домогосподарства з однією працюючою особою, що свідчить про низькі стандарти оплати праці. Встановлено, що на сьогодні існує велика різниця в оплаті праці в Україні та європейськими країнами. Зважаючи на те, що середньомісячна зарплата в Україні зросла, зі 192 доларів у 2015 році до 326 доларів у 2018 році, це становить близько чверті середньої заробітної плати в країнах працевлаштування українців, а тому це є основним мотиваційним чинником трудової міграції.

Ключові слова: соціальна безпека, зарплата, трудова міграція, бідність.

SOCIAL SECURITY IS GUARANTEE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF NATIONAL ECONOMY

Honcharenko Oksana, Doctor of Sciences (Economy), Professor,
Head of the Department of Economy and Social Disciplines,

*Academy of the Penitentiary Service
(34, Honcha st., 14000, Chernihiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1101-6019

The relevance of the article. *Economic developments of the society is the top state priority in economy and guarantee of economic potential strengthening.*

The economic crisis caused by Covid-19 has revealed a number of social problems in Ukrainian society that prevent economic and social transformation and Ukraine integration into the international financial space.

***Purpose setting** is in the studying deformations in the social sphere and assessment of the state of system threats to economic security of the country.*

***Presentation of the main material.** Threatening character of deformations in the Ukraine social sphere requires introduction of social indicators monitoring which have influence on the state of economic security. It is proved that social and demographic component of economic security characterizes the possibility of the state to guarantee adequate and qualitative standard of living for population, favorable conditions of human capital development and level of labor resources provision that provide its sustainable growing.*

It is found out that among social problems in the society, and then the threat to economic security is worsening population health level, reduction in life expectancy, availability of high-quality treatment, high death rate, and decrease of employable population. It is defined that the poverty is caused by deficient labor legislature and social vulnerability, and labor migration threats social security. According to different resources from three to five million Ukrainian citizens live outside the country. Assessing of a statistic reveals that population employment doesn't protect families from poverty, and 93,5% of poor people are individual homes with a single employable person and this shows low wages.

It was established that there is a great difference in payments for work in Ukraine and European countries for the current year.

***Conclusions.** Economic growing and reforming of national economy is necessary for Ukraine for encouraging people to stay in the country and invest in their future in Ukraine. With implementation of comprehensive economic reforms Ukraine has the chance to create favorable conditions for economic strengthening and social development which can improve people expectations for their living in Ukraine in comparison with potential countries for employment.*

***Key words:** social security, wages, labor migration, poverty.*

Постановка проблеми. Досягнення певного рівня економічного розвитку суспільства виступає одним з головних пріоритетів державної економічної політики, а запорукою зміцнення економічного потенціалу країни та підтримки рівня її економічної безпеки є підвищення соціальних гарантій, захисту прав громадян, інвестицій в людський капітал, фізичне і моральне здоров'я нації, що номіноване вченими соціальною безпекою. Варто зазначити, що впровадження ринкових відносин в Україні розпочалося без розробки стратегії державного регулювання соціальних процесів, що надзвичайно негативно позначилося на забезпеченні економічної безпеки [7]. Економічна криза, спричинена коронавірусною інфекцією, викрила чисельні соціальні

проблеми українського суспільства, що перешкоджають проведенню економічних і соціальних трансформацій та інтеграції України в міжнародний фінансовий простір. В умовах реформування економічної системи України, як і більшості європейських країн, має стати реалізація моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, заснованої на поєднанні вільної конкуренції і соціальної справедливості, що потребує від держави забезпечення належного рівня соціальної безпеки. Такого рівня суспільного розвитку, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз [1]. Варто зазначити, що проблеми соціальної безпеки України домінують не лише в контексті економічної безпеки, а є складовими національної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теоретико-методологічних і практичних проблем забезпечення соціальної безпеки, визначення пріоритетних напрямів соціальної політики держави, спрямованої на формування і збагачення соціальної безпеки людини і суспільства, розкриті в працях відомих учених В. Гошовської, А. Колота, В. Куценка, Е. Лібанової, О. Новікової, Г. Ситника, Л. Черенько, В. Удовиченка та ін.

Постановка завдання полягає в дослідженні деформацій у соціальній сфері та оцінки стану системних загроз економічній безпеці країни.

Виклад основного матеріалу. Питання виділення економіки, як самостійної галузі людської діяльності, що виробляє матеріальні блага і послуги, відбувалося паралельно з історичним поділом економічної і соціальної сфери. І якщо вчені розглядають економічну безпеку як матеріальну основу задоволення потреб особи, сім'ї, домогосподарства, суспільства і держави, то соціальна безпека відображає наслідки проведених в державі економічних і соціальних реформ. Загострення в соціальній сфері відображаються через призму економічних проблем, зокрема, занепад економіки пов'язаний з падінням трудової моралі та трудової мотивації; економічні кризи мають своїм найбільш небезпечним наслідком соціальний вибух; екологічні катастрофи впливають з нехтування соціумом середовища проживання; від панівної сис-

теми ціннісних орієнтацій у суспільстві залежить ставлення до освіти і науки, які визначають майбутнє країни [4].

Загрозливий характер деформацій у соціальній сфері України вимагає запровадження моніторингу соціальних індикаторів, які впливають на стан економічної безпеки, що дозволить адекватно реагувати на небезпечні соціальні явища та розробляти відповідні заходи щодо їх подолання. Проте на сьогодні вчені пропонують систему різноманітних соціальних індикаторів, які б дозволили здійснювати оцінку соціальної безпеки як складової національної безпеки держави. Серед них, на думку вітчизняних учених, головними соціальними індикаторами є інтегровані показники рівня та якості життя, що відображають структуру і рівень споживання, рівень доходів і накопичень населення, забезпеченість житлом, рівень освіти, середню тривалість життя та інші показники. Зважаючи на диференціацію поглядів зарубіжних колег, соціальними індикаторами є обсяг ВВП на душу населення; частка заробітної плати у ВВП; середньомісячна заробітна плата; середньомісячна пенсія; диференціація доходів 10 % найбагатших і 10 % найбідніших верств населення; частка людей з доходами, меншими за прожитковий мінімум: сума заборгованості з виплати заробітної плати та інших соціальних виплат; рівень безробіття; сума витрат на систему медичної допомоги на душу населення; інтегровані показники індексу людського розвитку тощо [6].

Соціально-демографічна компонента економічної безпеки характеризує спроможність держави забезпечити гідний і якісний рівень життя населення, а також створення умов для розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічної безпеки країни, а також достатнього рівня забезпеченості країни трудовими ресурсами, що забезпечують її сталий розвиток. Станом на початок 2020 року в країні проживає 41 732,8 тис. осіб – це історичний мінімум за роки незалежності України. Слід зазначити, що за цей же період в Україні стало менше людей працездатного віку (16–62 роки), і якщо в 1991 році цієї вікової категорії було трохи більше 30 мільйонів, то в 2020 році – стало 25 мільйонів людей. Старіння населення та збільшення частки осіб пенсійного віку приводить до збільшення соціальних видатків,

як наслідок, у разі збереження наявної системи пенсійного забезпечення – збільшення навантаження на фонд оплати праці, можливе зменшення розмірів соціальних виплат та їх невідповідність соціальним стандартам, зменшення кількості офіційно працевлаштованих осіб працездатного віку, може призвести до дефіциту трудових ресурсів. Зупинка підприємств на окупованих територіях, мільйони біженців, девальвація та інфляція без належної індексації доходів населення призвело до суттєвого зростання кількості осіб, що мають загальні доходи нижче фактичного прожиткового мінімуму з 16,7 % у 2017 році до 51,9 % у 2018 році. Це зумовило значне зростання витрат на соціальний захист, при цьому, незважаючи на високий відсоток ВВП, що витрачається на ці цілі (9,8 % на Пенсійний фонд та 4,9 % на соціальний захист зі зведеного бюджету), спостерігається їх низька ефективність. Так за оцінками CASE-Україна, лише 38,3 % житлових субсидій отримали дійсно бідні українці, тобто майже дві третини коштів витрачаються на підтримку домогосподарств, які здатні самостійно себе забезпечити. Схожа картина також і по іншим соціальним видаткам. Як результат, незважаючи на високу частку видатків на соціальний захист, ця допомога незадовільною мірою досягає своєї мети і значна частина громадян, які дійсно потребують допомоги від держави, отримують її в недостатньому обсязі. Серед причин, що створюють соціальну напругу в суспільстві та погіршують економічну ситуацію країні, несуть пряму загрозу економічній безпеці країни, є значне розшарування суспільства на вузьке коло багатих і значну кількість бідних людей. Зокрема, за оцінками Світового банку, в 2019 році чиста вартість активів трьох найбагатших фізичних осіб перевищувала 6 % ВВП України, що майже вдвічі більше, ніж у Росії та втричі більше, ніж у Польщі.

Україна є бідною країною, про що свідчить один з низьких показників валового внутрішнього продукту в Європі в розрахунку на одного жителя (табл. 1).

Однак ВВП, як ринковий індикатор, не є вимірником добробуту (і відтак, бідності). В контексті бідності, і її макроекономічної основи, варто оцінювати показники добробуту населення, рівень безробіття і заробітну плату [2].

Таблиця 1 – Виробництво ВВП і середньомісячної зарплати, 2019

Країна	ВВП на душу населення, євро	Заробітна плата євро/місяць
Албанія	20 100	426
Болгарія	16 800	651
Естонія	26 600	1407
Латвія	22 000	1076
Литва	26 100	1296
Польща	23 200	1144
Румунія	22 000	1038
Сербія	13 000	643
Словаччина	23 400	1092
Словенія	27 800	1754
Туреччина	20 000	511
Угорщина	23 200	1131
Україна	6 800	363
Хорватія	20 600	1132
Чехія	29 600	1329

На думку Л. Черенко, сенс безробіття виходить за межі позбавлення доходів, йдеться про втрату статусу, зубожіння, психологічне навантаження не тільки на особу, що втратила роботу, а всю родину, та створює соціальну і кримінальну напруженість, а також зумовлює поширеність таких негативних явищ, як наркоманія, алкоголізм, проституція, дитяча і підліткова безпритульність, бродяжництво тощо. За міжнародним дослідженням, українці серед тих, хто найбільше страждає від споживання алкоголю у світі [6].

Найбільш ганебним явищем, на думку Е. Лібанової, є бідність працюючих [3]. Результати аналізу динамічних рядів (індексу Кейтця і частки працюючих, чії заробітки не перевищують мінімальної заробітної плати у загальній чисельності зайнятих) свідчать про тісний зв'язок у динаміці: що вищими є темпи зростання співвідношення мінімальної заробітної плати із середньою, то вищими є темпи зростання частки працівників, чії заробітки не перевищують мінімальної заробітної плати (табл. 2).

Оцінюючи цей зв'язок і його наслідки щодо подолання бідності, варто зазначити і те, що частка штатних працівників, доходи яких не перевищують законодавчо встановленого мініму-

му, отримують частину зарплати в «конвертах», а тому підвищення мінімальної заробітної плати детінізують доходи і збільшують надходження до бюджету та фондів соціального страхування. Статистичні дані показують, що зайнятість не захищає родину від бідності, оскільки 93,5 % бідних – це домогосподарства з однією працюючою особою, що свідчить про низькі стандарти оплати праці [9].

Таблиця 2 – Стандарти оплати праці в Україні

Рік	Мінімальна зарплата, грн	Середня зарплата шт. працівника, грн	Співвід. мінімальної зарплати із середньою, % (індекс Кейтця)	Частка праців. із заробітками в межах мін. зарплати, %
2010	888	2239	39,7	7,2
2011	968	2648	36,4	5,6
2012	1098	3041	36,1	5,2
2013	1153	3282	35,1	5,0
2014	1218	3480	29,3	4,4
2015	1231	4195	27,8	2,7
2016	1439	5183	45,0	2,8
2017	3200	7104	42,0	6,6
2018	3723	8865	39,8	5,7

Джерело: розраховано за даними Держстату та Мінфіну України.

Варто зазначити також, що завищені вимоги до офіційного працевлаштування часто мають зворотний ефект, замість підвищення рівня захисту прав та інтересів працівників, вони спонукають роботодавців і працівників до відмови від офіційного оформлення трудових відносин, що призводить до повної втрати працівником усіх соціальних гарантій і, відповідно, незахищеності працівника навіть проти прямого шахрайства. Високий рівень штрафних санкцій не має належного ефекту, а враховуючи рівень розвитку українських інститутів – лише підвищує рівень корупції як контролюючих органів, так і судової системи.

Ще однією соціальною проблемою в суспільстві, а отже, і загрозою економічній безпеці, є погіршення загального рівня здоров'я населення, зменшення тривалості життя, недоступність якісного лікування, відсутність можливості лікування окремих видів хвороб, високий рівень смертності, зменшення частки працездатного населення. Варто зазначити, що серед вчених триває дискусія щодо визначення впливу якості медичного обслуговування на

функціонування національної економіки, і визначають його як прямий і опосередкований. Прямий вплив низької якості медичного обслуговування виявляється зменшенням частки працездатного населення, яке втрачає свою працездатність внаслідок несвоечасного, або неякісного медичного обслуговування. Опосередкований вплив спостерігається у збільшенні трудової еміграції, яка обумовлюється бажанням осіб забезпечити собі і своїй родині гарантії якісного медичного обслуговування [5].

На думку іншої групи вчених, прямого зв'язку між економічним розвитком і тривалістю життя не спостерігається. Зокрема, і в бідних країнах теж, лише за умови досягнення рівня ВВП на душу населення в розмірі 20 000 – простежується чітка залежність [8]. В Україні тенденції тривалості життя не збігаються зі змінами економічної ситуації, ні рівня життя. Економічна криза 2000–2008 років супроводжувалася негативними тенденціями та зниженням середньої тривалості життя. А тому цей висновок не дозволяє стверджувати те, що економічне зростання знижує рівень смертності та збільшення фінансування охорони здоров'я [7]. Упродовж 30 років Україна повністю втратила свої позиції у світовому рейтингу за тривалістю життя населення (71–72 роки) і за даними 2018 року посідає одне з останніх місць у Європі і Центральній Азії, випереджаючи Казахстан, Молдову та Росію [6]. Найбільша тривалість життя в Швейцарії, Іспанії та Італії (83 роки), Франції, Ісландії та Норвегії (82 роки) [3]. В економічно розвинених країнах запровадження програми профілактики та ранньої діагностики смертності від хвороб системи кровообігу в останні десятиріччя знизилась, що суттєво підвищило тривалість життя населення, то в Україні ситуація значно гірша. Серед причин можна назвати відсутність традиційних систематичних профілактичних оглядів, безвідповідального ставлення до власного життя більшості населення, незадовільного стану охорони здоров'я тощо. На думку Е. Лібанової, висока смертність населення спостерігається переважно в бідних країнах, і це є результатом не так браку коштів на розвиток системи охорони здоров'я, як нехтуваннями принципами самозбережувальної поведінки, що віддзеркалює поширення в бідних країнах шкідливих звичок, зайнятість у шкідливих і небезпечних умовах, відсу-

тності цілеспрямованої державної політики [3]. Отже, підсумовуючи можемо сказати, що поточна реформа сектору потенційно здатна покращити ситуацію, але вона ще не завершена, і результати можна побачити лише за декілька років.

Серед системних загроз економічній безпеці є також трудова міграція. За даними інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, за межами країни проживає від трьох до п'яти мільйонів її громадян [5]. Зменшення можливостей для економічного розвитку внаслідок відтоку за кордон кращої, ініціативнішої, мобільнішої частини трудових ресурсів, особливо – виїзду вчених і фахівців; зменшення надходжень до бюджету внаслідок скорочення кількості потенційних платників податків; погіршення демографічної ситуації, старіння трудових ресурсів через зменшення частки осіб працездатного та репродуктивного віку, збільшення навантаження на Пенсійний фонд; соціально-психологічні наслідки руйнування сімей мігрантів, виховання дітей, які залишаються на тривалий час без батьків; адаптації робітників, які повертаються після роботи за кордоном, до місцевих умов праці та життя тощо. Але в цієї проблеми є інший позитивний момент, це значний приплив грошових переказів в Україну. З 2015 року він поступово збільшився і в 2019 році досяг 11,9 млрд доларів США, що еквівалентно 7,7 % ВВП (дані НБУ) [5]. За даними НБУ в 2020 році, незважаючи на економічну кризу, спричинену пандемією, приплив грошових переказів в Україну збільшився порівняно з 2019 роком до 12,1 млрд доларів США. Стабільність грошових переказів, незважаючи на економічну кризу в країнах, де працюють українські мігранти, можна пояснити бажанням мігрантів компенсувати домогосподарствам, яким вони надсилають грошові перекази, за те, що вони їх залишили, визначені в науковій літературі, як «компенсаційні грошові перекази».

Фахівці по-різному оцінюють вплив грошових переказів та еміграції на державні фінанси України, оскільки збільшення грошових переказів приводить до зростання надходжень від ПДВ, акцизів та митних платежів за товари та послуги, оплачені з переказів. Але емігранти не сплачують податки та внески на соціальне страхування в Україні, тоді як їхню освіту фінансувала держава. І незважаючи, що наслідки міграції для України

можна розглядати як позитивні, але якщо значний вплив мігрантів зберігатиметься, країна зазнає втрат, зокрема, скорочення робочої сили та зростання реальної заробітної плати швидше за продуктивність, зростання витрат на робочу силу та нестача працівників не стимулюватимуть інвестиції в національну економіку, а скоріше будуть стримуючими факторами. До того ж із часом стане складно фінансувати соціальні видатки, такі як пенсії та підтримка інфраструктури, якщо все більше громадян працюватимуть і платитимуть податки за кордоном. На думку В. Шлемка, для країни, що має велику питому вагу населення старших вікових груп, тривала еміграція людей працездатного віку створить проблеми в довгостроковій перспективі [7]. Тому на сьогодні важливим питанням є чи ймовірно продовження трудової міграції у формі впливу працівників з України. Це залежить, з одного боку, наскільки заробітна плата та умови життя відрізняються в Україні і в потенційних країнах для працевлаштування, а з другого, наскільки ці країни відкриті для емігрантів.

Сьогодні залишається великою різниця в оплаті праці між Україною та іншими європейськими країнами, і незважаючи на те, що середньомісячна зарплата в Україні зросла, зі 192 доларів у 2015 році до 326 доларів у 2018 році, це становить близько чверті середньої заробітної плати в країнах працевлаштування українців, таких як Польща, Чехія, та менше однієї десятої частини заробітної плати в західних або північних країнах ЄС [2]. Навіть з урахуванням неофіційної заробітної плати в Україні, нижчих витрат на життя та майбутнє її зростання, різниця в оплаті праці, ймовірно, і далі залишатиметься стимулом для міграції ще тривалий період (рис.).

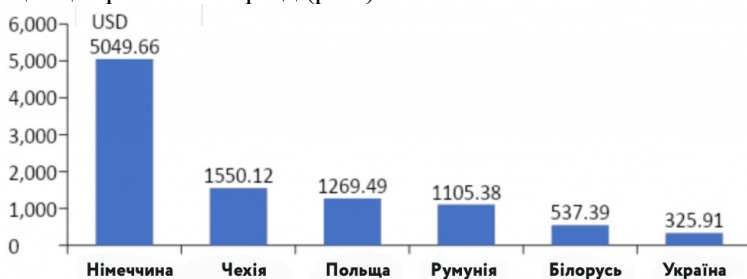

Рис. Оплата праці в країнах працевлаштування українців, дол. США

Крім того, відкритість країн ЄС до трудових мігрантів з України ймовірно й надалі буде зростати. Через демографічні зміни та старіння населення багато країн, таких як Німеччина чи Франція, все частіше будуть відчувати нестачу працівників, і ймовірно будуть коригувати імміграційну політику.

Висновки. Економічне зростання та реформування національної економіки необхідні Україні для того, щоб спонукати людей залишатися та інвестувати в своє майбутнє в Україні. Впроваджуючи всебічні економічні реформи, Україна має можливість створити сприятливі умови для економічного зростання та соціального розвитку, які покращать очікування людей на їхнє життя в Україні порівняно з потенційними країнами для працевлаштування.

Список використаних джерел

1. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / Нац. ін-т проблем міжнародної безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. Київ, 2008. 48 с.
2. Гончаренко О. Г. Оцінка рівня життя населення. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки. 2021. № 1 (6). С. 44–55.
3. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу; Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань: Видавець "Сочінський М.М.", 2020. 456 с.
4. Пирогов Г. Г. Концепція соціальної безпеки. *Обсерватор*. 2007. № 9. С. 38–49.
5. Українське суспільство: міграційний вимір: національна доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/440_Ukraine_migration.pdf.
6. Черенько Л. М. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2021. 423 с.
7. Шлемко В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія. Київ: НІСД, 1997. 144 с.
8. Libanova, E. (2020). Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economical Annals*-XXI, Vol. 182, Issue 3–4, pp. 117–125. URL: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>.

9. Sen, A. (2000). Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. *Social Development Papers*, No. 1. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>.

References

1. Vlasiyk, O. S. (2008), „Theory and Practice of Economic Security in the system economic science”, *Nat. Ins. of the International Security Problems in Council of Nat. Security and Defense of Ukraine*, Kyiv.

2. Honcharenko, O. H. (2021), „Assessment of Living Standards of the Ukrainian Population”, *Scientific Herald of Sivershchyna*. Series: Education. Social and behavioural sciences, No 1 (6), pp. 44–55.

3. Libanova, E. M. (2020), „Poverty of the Population of Ukraine: Methodology”, *Methods and Practice of Analysis, M. V. Ptukha Inst. of Demography and Soc. Research*, Publishing house “Sochinskyi M.M.”, Uman.

4. Pirogov, G. G. (2007), „Concepts of Social Security”, *Reviewer*, pp. 38–49.

5. Ukrainian Society: the Migration Dimension: National Report (2018), *M.V. Ptukha Inst. Of Demography and Soc. Research*, The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, available at: https://www.idss.org.ua/arhiv/440_Ukraine_migration.pdf.

6. Cherenko, L. M. (2021), „Model of the Living Standard of the Population in the Condition of Socio-Economic Situation”: monograph, *M.V. Ptukha Inst. of Demography and Soc. Research*. The National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

7. Shlemko, V. T. (1997), *Economic Security of Ukraine: Essence and Directions of Providing*: monograph, NISD, Kyiv.

8. Libanova, E. (2020), „Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine”, *Economical Annals-XXI*, Vol. 182, Issue 3–4, pp. 117–125.

9. Sen, A. (2000), „Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny”, *Social Development Papers*, No. 1, available at: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>.